

der de quelle nation vous êtes, dit le jeune homme dans le plus pur castillan.” (Alexandre Dumas: VINGT ANS APRÈS, I–III. Louis Conard, Paris, 1925.)

13. In: Ernest Hemingway: VALAMI VÉGET ÉR. – THE END OF SOMETHING. Kétnyelvű kiadás. Európa, 1987.

14. Marvin Mudrick: CHARACTER AND EVENT IN FICTION. *Yale Review*, L. (1960.) 205–206. o.

15. Európa, 1960.

16. John Galsworthy: THE FORSYTE SAGA. William Heinemann, London, 1926.

17. John Galsworthy: DIE FORSYTE SAGA. Übersetzer: Luise Wolf–Leon Schalit. Deutsche Buchgemeinschaft, Berlin, 1925. I. 262. o. – Dzsón Golszuorszi: SZAGA O FORSZAJTACH. Perevod: Volsinoj. Goszudarsztv. Izd. Khudozs. Lityeraturi, Moszkva, 1951. I. 168. o.

18. I. m. 662. o. (Jegyzet a 600. oldalhoz.)

Gángó Gábor

EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN, 1848–1850 (II)

Az élettörténet

Minden erőfeszítés és minden részeredmény ellenére: az irodalom megállapítását, miszerint „Eötvös József életútjának [...] legkevésbé ismert periódusát alkotják a müncheni emigrációban töltött évek” (Deák Á., 1996:119.), az itt leírtak sem tudják alapvetően módosítani. Tudvalevőleg 1848. szeptember 29-én indult útnak sógorával, Trefort Ágostonnal, jóllehet a távozás gondolatával már korábban foglalkozott. Erre enged következtetni, hogy szeptember elején útlevelet kért Pulszky Ferentctől, aki akkoriban államtitkárként szolgált a király személye körüli minisztériumban (Pulszky, 1884:I. 338–9.), gróf Cziráky Jánoshoz írott 1849. január 31-i levelében pedig maga is távozása hosszasan érlelődő szándékára utal: „Az okokat, melyekért hazámat elhagyám, esmered. Néhány nappal mielőtt elmennék – ha nem csalódom, a Kaszinó erkélyén szóltunk egymással a közdolgok állásáról, s én közöltem szándékomat, hogy azon esetre, ha ügyeinket a legalitás ösvényére visszavezethetni reményünk többé nem lehet, a hazát, melyben becsületes működésre helyet többé nem találok, inkább elhagyom, mint hogy olyan eljárásban részt vegyek, mely a nemzetet csak vesztéhez vezetheti” (Eötvös, 1976:211–2.). A terv a baráti körben nem volt titok: Trefort szeptember közepén üzeni felesége révén Eötvösöknek, hogy „hagyjanak fel az eltávozás gondolatával”.²⁰ Sőt tudvalevőleg 1848. szeptember 9-én „feltételesen” le is mondott, miután Szemere Bertalan belügyminiszter Vácról Pestre rendelte Ivánka Imre őrnagyot egy zászlóaljjal. Urbán Aladár idézi Ivánka emlékiratait, aki valószínűleg Eötvösre és Klauzál Gáborra utalva írja, hogy „fájdalom, ezen bejöveteleünk, fokozván az akkori nap eseményeinek hatását, két kitűnő hazánkfiának lelki állapotát deprimálta”.²¹

A végleges döntés kiváltó oka gróf Lamberg Ferenc Magyarországra kinevezett teljhatalmú katonai főparancsnok szeptember 28-i meggyilkolása volt.²² Trefort is így emlékezik meg e sorsdöntő napról egy évvel később: „Holnap [...] van az évfordulója a végtelen eseménynek, amely bennünket külföldre űzött.”²³

Ami az Eötvössel szeptember 28-án történeteket illeti: Pálffy Jánosnak, a képviselőház alelnökének visszaemlékezéséből tudjuk, hogy aznap együtt ebédeltek Eötvös és ő a Dorottya utcai kaszinóban, majd visszatértek a Redoutba, az országgyűlés épületébe, ahonnan ismét átmentek a kaszinóba. Ennek ablakából látták a hajóhídról visszafelé tartó csoportozatot. „*Alig voltunk egy negyed óráig a Casinóban, midőn a hajóhid felől irtózatoss zaj hallatszott. Az ablakhoz menve, borzasztó látvány tűnt előnkbe. Az egész hosszú híd, a hídfő mindkét oldalról, s a pesti és budai part körüle, megrakva volt emberekkel, oly hirtelen teremve maga elé e nagy, roppant tömeg, mintha valamely gonosz szellem a földből bűvölte volna elé, s ezek között puskával, karddal, bottal, vasvillával fegyverzett, nyers, rongyos, meztelen nyakú és karú vad alakok, melyeket én sem azelőtt, sem azután soha nem láttam Pesten.*”

Eötvös megragadta a karom, mondván: „*Jerünk le!*» *Én reá néztem. Ó halovány volt. Amint a Dorottya-utcából be akartunk fordulni a Redout felé, egy csapat városi ember jó velünk szemközt, s megismerve minket, megállott, s egyik azt mondja: »megölték Lambergert!*»

Erre Eötvös karomba öltötte karját, s megindult velem a színháztér felé. De alig mentünk néhány lépést, s megállott. Nagyon fel volt indulva.

»Barátom – szólt hozzám –, én menyek.«

»Hová méysz?«

»Én menyek ki az országból.«

»Hogyan mennél s mikor akarsz menni?«

»Töstént. Meglásd, hogy itt borzasztó dolgok fognak történni, hogy ezek a vadállatok megízlelve a vért, minden mérsékelt embert megölnék, aki itt marad, megölik legelőbb Batthyányit, aztán Deákot és úgy a többit.«” (Pálffy, 1940:139.)

Több adatunk van arra, hogy Eötvös idegileg nehezen viselte 1848 nyarán az udvar és a magyar kormány közötti feszült helyzetet. Pulszky írja: „*láttam az aggódó Eötvöst innsbrucki útjában [...]; láttam, midőn örömteljesen vissza jött, s ismét izgatottan, midőn János főherczeg elébe mentünk [...]. A kormány gondjai, a felelősség terhe a folytonos ingadozás, remény és kétség közt, s a végveszély sejtelve erősebben hatottak Eötvös ideges költői természetére, mint hidegebb véralkatú társaira; mi csoda tehát, ha azon csapást, mely alatt gróf Széchenyi aczél szervezete összerokadt, Eötvös finomabb alkotású idegzete sem bírta elviselni?*” (Pulszky, 1888:20–1.) Pálffy János már idézett visszaemlékezéséből az derül ki, hogy zilált idegeit az összeomlás határára sodorta az átélt jelenet: „*Eötvöst, mint minisztert forradalmi időben csak lélektanilag lehet és szabad megítélni [...]. Igen természetes, hogy Eötvös költészileg élénk képzelmére s ingerlékeny idegrendszerére mély s megrázó hatást kellett gyakorolni a szeme előtt fejlődő forradalomnak*” (137.). „*Az ő már izgatott, mondhatni beteg szerve – teszi még hozzá – egyszerre mint test a kórválság alatt, meghajolt ezen külesemény előtt*” (140.). Maga Eötvös is hasonlóan számolt be állítólag a Lamberg meggyilkolása utáni órák lelkiállapotáról távoli rokonának, Splény Bélának: „*Eötvös, mint önmagától később hallottam, annyira megrémült az eseten, hogy a józan ítéletet elvesztette, képzelődése 1793-at mutatott neki Magyarországon, minek folytán családjával külföldre utazott*” (Splény, 1984:II. 57.). Az 1793. évnek említése nem véletlen. Jósika Miklós forradalomtörténetében arról olvashatunk, miszerint „*maga Eötvös többször emlegette – csakhát multa licent pictoribus atque poetis – , hogy Mlle Lenormand Párizsban, de korábban egy cigány jósnő is azt jövendölte neki, hogy vérpadon fogja végezni; és sokan állítják, hogy e kettős jóslat a kultuszminisztert érő teljes összeomlás oka*”²⁴

A visszaemlékezések egyöntetű tanúsága alapján tehát a távozás közvetlen okának elfogadható a sokkoló benyomás kiváltotta idegkimerülés, annál inkább, mivel Eötvös „*impreszionábilis*” lelkülete jellemrajzaiban a későbbiekben is vissza-visszatérő moti-

vum: Eötvös érzékeny lelkivilágával talán fölösen is sokat foglalkozva alkotja meg például a kiegyezés utáni konzervatív gondolkodás a maga „liberális vagy konzervatív” politikai karakterológiáját.²⁵

Lamberget ismeretesen 1848. szeptember 28-án kora délután gyilkolták meg. Az időpont, ha pontos meghatározása nehézségekbe ütközik is,²⁶ megerősíti a szeptember 29-i indulás tényét: nem valószínű, hogy az emigrációs időszak elsődleges forrásában, Trefort Ágoston életrajzi visszaemlékezéseiben az elutazás „délután”-járól szóló bejegyzések még 28-ára vonatkoznának.

Az események hatására tehát – amint Trefort írja naplójában – „*Pepi úgy döntött, hogy délután elutazik Bécsbe*”.²⁷ Trefort habozásáról az 1850-es évek végén írott napló még tíz év után is zaklatott mondata tanúskodik: „*Én nem voltam [ti. eltökélt], és mondtam neki, ne várjon rám, de mégis lehetséges lenne, hogy vele menjek*” (uo.). Trefort délután háromkor még Kossuth kérésének megfelelően Pázmándy Dénessel elment Nyáry Pálhoz, akit nem találtak otthon, majd – így folytatja Trefort egyes szám első személyben – „*kocsit fogadtam, elmentem a lakásomra [...], magamhoz vettem a pénzt és egy télikabátot, lekocsiztam a Vizivárosba Bucsánszkyhoz, Pepit már ott találtam, majd nehéz szívvel elhagytuk a várost*”.²⁸

Bucsánszkyhoz minden valószínűség szerint búcsút venni és – távollétük idejére – mintegy „végrendelkezni” mentek, feltehetően magán- és hivatalos ügyekben egyaránt. Bucsánszky József ugyanis Eötvösnek közeli, gyermekkori barátja volt. Amint azt Eötvösnek nővéréhez, gróf Vieregg Károlyné Eötvös Júliához írott egyik leveléből megtudjuk, 1868. május 12-én halt meg. Eötvös, rá visszaemlékezve, megvallja Júliának, hogy „*tulajdonképpen az utolsó ember volt, akivel gyerekkorom emlékeiről beszélgetni tudtam*”.²⁹ 1864. december 2-án, midőn Bucsánszky „*veszélyesen beteg*” volt, ugyanígy ír róla naplójában: „*Legrégibb barátom, Telekynén kívül az egyetlen ember, kit már mint gyermek szerettem s most ő is elmegy*”.³⁰ Eötvös Bucsánszky halála után annak hátrahagyott rokonáról gondoskodott: állást szerzett neki.³¹ Eötvös Júliának szintén gyermekkori ismerőse volt Bucsánszky, és kapcsolatuk a későbbiekben sem szakadt meg teljesen: a müncheni rokonság a hatvanas években többször kölcsönt folyósított a családi barátoknak.³²

Fiatalemberként Bucsánszky bejáratos volt Eötvös édesanyjához Erzsibe. Eötvös Ignácné Lilien Anna 1841. október 28-án tudósítja leányát Bucsánszky aznapi látogatásáról, és november közepén aggódva várja visszatértét. „Nina” egyik leveléből értesülünk arról is, hogy Bucsánszkyknak szerepe volt a csődbe ment ercsi birtok eladásában.³³

Nem csak az árva rokonnak adott Eötvös miniszterként hivatal: 1848 májusában magát Bucsánszkyt helyezte bizalmi állásba a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. Az alapítványi tőkéknek a vallás- és közoktatásügyi tárca hatáskörébe való utalásáról, Eötvös és Kossuth együttes felterjesztése nyomán, ismeretesen az 1848. április 22-i minisztertanács döntött (F. Kiss, 1989:34.), mégpedig a tárca pénzügyi nehézségeinek megoldása céljából (F. Kiss, 1987:447.). Ezt követően, ahogy F. Kiss Erzsébet írja, „*a vallás- és közoktatásügyi miniszter szükségesnek látta, hogy az [...] alapítványi gazdasági ügyeket intéző minisztériumi osztály és segédhivatalok fölé egy eddig nem létezett főfelügyelőt nevezzen ki [...] Bucsánszky János [így!; recte: József] személyében*” (F. Kiss, 1987:452.). Eötvös május 14-én nevezte ki Bucsánszkyt hónap eleji hatállyal, és 1848. december elején, tehát jóval Eötvös távozása után még ugyanebben a munkakörben volt, de 1849 nyarán már nem.³⁴

A búcsúvétel után a birodalmi fővárosnak vették útjukat. 30-án érkeztek meg Bécs-

be, mégpedig Trefort szerint délben. „*Itt, a Stadt Frankfurt-ban – teszi hozzá – láttam utoljára Batthyány Lajost. A csomagjainkat vártuk, hogy továbbutazhassunk.*”

Eötvös a szeptember 30-i dátumot gróf Cziráky Jánosnak írott levelében a szemtanú felelősségével s mindössze négy hónapnyi messzeségből erősíti meg: „*szept. 30-án [...] vele [ti. Batthyányval] Bécsben mindjárt megérkezésem után szóltam*” (Eötvös, 1976:213.).

Eötvös szeptember elseje és ötödike között mindennap többször találkozott Batthyányval (Eötvös, 1976:213.). A Cziráky-level (Eötvös, 1976:215.) és a Trefort-napló egybehangzó állítása szerint a bécsi forradalom kitörésekor folytatták útjukat: „*Október 6-án meggyilkolták Latourt. Bécsben félelmetes volt a helyzet, s még az este továbbutaztunk Nussdorfbra. Éjjel bombázták a fegyverraktárakat; iszonyú éjszaka volt. Csak a hajón, ami Linz felé vitt minket, kaptunk némileg bátorságra, ha egyáltalán bátorságra kaphat ilyen helyzetben az ember.*”

A Münchenbe tartó utazástól fogva („*9-én érkeztünk meg Passaubra, onnan egy bérkocsis omnibuszon három nap alatt, vagyis október 12-én Münchenbe*”) Trefort naplója csak vázlatosan ad hírt az eseményekről. Ennek az is oka lehet, hogy amúgy sem igen éltek mozgalmas életet. Az adatok szerint téli és nyári lakhelyeiket – április és október hónapokban – rendszeresen váltogatták. 1848–1849 telét Münchenben töltötték: Eötvös megadja gróf Cziráky Jánosnak az 1849. január 31-én érvényes címet: „*Ottostrasse No. 11.*” (Eötvös, 1976:216.) 1849 áprilisától ugyanazon év októberéig Salzburgban időztek, azaz újra a birodalom területére léptek, s abban a városban telepedtek le, amely a magyar konzervatívok kedvelt tartózkodási helye volt. „*Áprilisban átköltöztünk Salzburgba, ahol a nyár folyamán az Aigenen lévő fürdőházban laktunk*”³⁵ – írja Trefort, s adatának hitelességéhez nem fér szó, hiszen erről a Párizsban tartózkodó Teleki László is beszámol Pulszkynak (és egyben bizonyítékot szolgáltat arra, hogy Trefort adata Eötvösökre is vonatkozik): „*Eötvös, Trefort Salzburgban vannak – !!!!*”³⁶

Amint köztudott, Salzburgból idézték be Eötvöst, saját felajánlkozása után, tanúsodni Batthyány Lajos perében. A per kiadott iratai között hozzáférhető mind Eötvös 1849. március 19-i levele gróf Thun-Hohenstein müncheni osztrák követhoz (Károlyi, 1932:II. 238–41., Urbán, 1991:155–7.), mind 1849. május 1-jei tanúvallomásának jegyzőkönyve (Károlyi, 1932:II. 301–5., Urbán, 1991:174–7.), azonban itt nincs helye a nézetek tárgyalásának, melyeket Eötvös a per során Batthyány és a magyar minisztérium működéséről kifejtett.

1849 októberétől 1850 áprilisáig Münchenben laktak: „*8-án vagy 9-én elutaztunk Münchenbe, hogy ott töltsük a telet*”³⁷ – mondja Trefort naplója, s az adatot feleségéhez írt egyik levele is megerősíti.³⁸ Münchenben jobb körülmények között, kényelmesebben éltek.³⁹ 1850 áprilisában az Eötvös család a Trefort gyerekekkel a Viereggek egyik hitbizományára költözött, amely „*a starnbergi tó partján [fekszik], Münchentől északra körülbelül egy órajárásra vasúton*” (Ferenczi, 1903:171.): „*Eötvösök – így a Trefort-napló – még áprilisban elutaztak Tutzingba.*”⁴⁰ Ugyanígy van értesülve Csengery Antal is (Csengery, 1828:420.). 1850. szeptember 21-én még bizonyosan, 29-én minden valószínűség szerint ott voltak, hiszen Eötvös akkor és onnan keltezi néhány versét. Nemcsak az első közleményben (*Holmi*, 1997/8.) ismertetett A HÖLGY DALA című költeményét („*Tutzing 17/9 850.*”), hanem az A' TÓHOZ címűt is („*Tutzing 21/9*”).⁴¹ A közvetlenül ezt követően lejegyzett MOHÁCS című költemény után csak a dátumot adta meg („*29/9 50.*”),⁴² de minden bizonnyal ez is még Tutzingban keletkezett. Trefort és felesége ezalatt európai körutat tettek, majd visszatértek Münchenbe. Trefort 1850 szeptemberében utazott haza Magyarországra.⁴³

Tudomásunk van még arról, hogy 1850 nyarán Eötvös meglátogatta Szalay Lászlót Zürichben. Az adatot az irodalomban többnyire Gyulai Pál érzelmesre színezett megfogalmazásában szoktuk olvasni: „*Ott találkoztak [ti. Szalay és Eötvös] a zürichi tó partján, s megtörve, elvénülve borultak egymás karjába, mert nem az idő vénit, hanem élményeink*” (Gyulai, 1901:27.). Szalay-émlékbeszédében maga Eötvös is felidéri a találkozást: „*vele a zürichi tó partján találkoztam, hol hosszú vándorlások után családjával letelepedett*”. (Eötvös, 1975:236.) A pontos helyszínt és időpontot Alexander Flegler történetírónak, Szalay svájci barátjának visszaemlékezéseiből ismerjük: „*Ha az ember végig ment az országúton, mely akkor Zürichből Unterstrass községen keresztül s a hegyen át Oerlikon felé vitt, balkéz felől egy kert közepén egy kis mezei lakot talált, melyet tulajdonosa nagyobb nyereség okáért idegen családoknak szokott bére adni. Itt lakott Szalay is családotul. [...] [Szalay] az 1850. év nyarán elhatározta, hogy történelmi műveivel a nyilvánosság elé lép. Ekkor ismerkedtem meg Eötvös bárárral, a »Falu jegyzője« és más regények szerzőjével is személyesen. Egy kis kirándulást tett a Schweizba*” (Flegler, 1878:20., 53.). Flegler adatát megerősíti Ferenczi, aki szintén úgy tudja, hogy Szalayval való találkozások Eötvös már megírta 1850-ben megjelenő röpiratát a nemzetiségi kérdéstről, és az URALKODÓ ESZMÉK-en dolgozott (Ferenczi, 1903:174.).

Eötvös hazaérkezésének napját illetően több vélemény ismeretes az irodalomban. Trefort szerint például november végén tért vissza Magyarországra.⁴⁴ A Deák Ágnes által nemrégiben ismertetett adat Pauler Tivadar naplójából 1850. december 9-i kelttel, naprakész frissessége és önkéntelen meglepődöttsége miatt meggyőzőnek tűnik: „*csudálattal hallom hogy Eötvös József tegnap érkezett meg*”.⁴⁵ Ezek szerint Eötvös 1850. december 8-án érkezett vissza. Ennek nem mond ellent, hogy Vahot Imre 1850. december 10-ről keltezi a *Losonczy Phönix* utószavát: amennyiben az utószó dátuma a szokásnak megfelelően a kézirat lezárására utal, akkor Vahot talán épp Eötvöst várta meg és a már említett MOHÁCS című vers kéziratát.⁴⁶

Többé-kevésbé ennyit tud az irodalom (Voinovich, 1904:63–6., Ferenczi, 1903:171–2., Sötér, 1967:234–43., Deák Á., 1996:120–8.) Eötvös emigrációs éveinek életrajzi eseményeiről. Az előrelépés a kutatás számára meglehetősen nehéznek ígérkezik. A bécsi külügyi és hírszerzési hivatalok levéltáraiban nem bukkantam Eötvös emigrációs tevékenységére vonatkozó adatokra. Valószínű a feltételezés, miszerint Eötvöst – ellentétben például Szalayval⁴⁷ – nem figyeltették, bár elképzelhető az is, hogy az esetleg mégis létező iratokat a kiegyezés után kiemelték. A levéltári kutatás jelentősebb eredményt az emigráció színhelyén, Bajorországban hozott: a Wrede hercegek családi levéltárába beolvasztott gróf Vieregg-hagyatékban, Karl Vieregg feleségének, Eötvös Júliának levelezése között megtalálható mintegy negyven családi levél, ha közvetlen adatokat nem tartalmaz is az emigráció időszakára vonatkozóan, mindenképpen hozzájárul az Eötvöséket fogadó családi légkör rekonstrukálásához. Ifj. Eötvös Ignácné Lilien Annának az 1841. augusztus 12. és 1842. február 7. közti időszakból fennmaradt, lányának írott tíz levele mutatja, hogy a lehető leggyakrabban, minden postafordulattal írtak egymásnak, s a levelek hangvétele meleg anyai szeretetről tanúskodik. Eötvös Józsefnek hat levele került elő, a legkorábbi 1851. augusztus 24-i keltezésű, az utolsót 1868. május 13-án írta. Pauler Tivadar leveleiből, aki szintén a meghitt baráti körhöz tartozott, Eötvös Júlia hetet őrzött meg. Az 1871. február 2-án, 7-én és 12-én keltek Eötvös utolsó napjairól, agóniájáról, temetésének körülményeiről számolnak be, a többiben – az 1878. július 29. és 1880. január 20. között írott levelekben – Pauler családi és közéleti pletykákkal szórakoztatja régi ismerősét. Eötvös özvegyének, Rosty Ágnesnek levelei 1875 környékéről családi ügyeket tárgyalnak.

A német birodalmi arisztokrácia családi viszonyainak alakulását nyomon követő GOTHAI ÉVKÖNYVEK alapján szerezhethetünk néhány információt azokról a személyekről, akiknek körében Eötvös József testvére, Júlia leélte az életét. Az Eötvös, a Vieregg és a Wrede család közötti szoros kapcsolatok az Eötvös József emigrációját követő időszakból is figyelemre méltók: eddig nem volt ismeretes, hogy Eötvösök rokoni és ezen keresztül üzleti és baráti viszonyban álltak e befolyásos bajorországi hercegi családdal. A müncheni családi környezet rekonstruálása e dolgozat kérdésfeltevéseinek összefüggésében azért fontos, mert ennek révén láthatóvá válik: Eötvös számára az emigráns lét nem járt együtt a teljes gyökértelessé válással sem egzisztenciálisan, sem intellektuálisan. Az emigráncsoportokban fennmaradó „*hazai pártszellemet*”, az e körökben uralkodó, „*az irracionálíshoz menekülő*” tömegpszichózist Eötvös nem ismerte meg.⁴⁸ Az Eötvös életében az eddig sejtettnél sokkal fontosabb szerepet betöltő személynek: nővérének újbóli személyes közelsége mindenképpen hozzájárult ahhoz, hogy ifjúkorának kérdéseire visszatérjen, a mindennapi élet német nyelvű közege pedig zökkenőmentesebbé tette számára, hogy e nyelvet – anyanyelvét – mint értekező prózájának választott új kifejezőeszközét a maga számára is elfogadjon. Ugyanakkor – ami a törökországi, a brüsszeli vagy a londoni emigránskolóniák tagjairól nem mondható el – korábbi politikai kapcsolataiból jóformán teljességgel kiszakadt, és ez lehetővé tette számára, hogy elméleti munkásságában személyes és taktikai megfontolásoktól mentesen kizárólag a saját meggyőződését követhesse. A korábbi politikai barátoktól és ellenfelektől való eltávolodás nem engedte meg, hogy az emigrációban „elvesztegetett” időről való számadás előtt a maga kontinuumában fennmaradó politikai cselekvéstér illúziójába meneküljön: az íróasztal előtt kellett a Magyarországtól távol töltött évekről elszámolnia.

Eötvös József nővére, Eötvös Júlia bárónő (1812. szeptember 21.–1880. május 2.) 1832. szeptember 23-án ment férjhez Karl Matthäus Vieregg német birodalmi grófhhoz (1798. július 13.–1864. október 18.). Az esküvőt Münchenben tartották. Karl Vieregg Tutzing, Pähl, Rösselsberg, Niederstarnberg, Spielberg, Thürnthennig, Seyboldsdorf, Furtharn, Weinsfeld, Lay és Berthensdorf birtokosa volt: e birtokok egy részére 1846. április 14-én nyert családi hitbizományt.⁴⁹ Vieregg gróf a felső-bajorországi Landwehr első kerületi főfelügyelőjeként szolgált. Rendfokozata 1850-ben: ezredes.⁵⁰ 1864-ben királyi kamarás. Amaz év őszén bekövetkezett halálakor Eötvös így jellemezte őt: „*Jó, nemesszívű ember volt, ki gyengeségeit [...] nagy becsületessége által bőven kipótolta*” (Eötvös, 1941:75.).

Két gyermekük született: Friedrich (1833. június 29.–1866. augusztus 10.) és Helene (Ilka) (1838. március 30.–1913. október 21.). Friedrich Vieregg az osztrák császári-királyi hadseregben szolgált: 1854-ben hadnagy a 7. sz. (Reuss-Röstritz) huszárezredben, 1856-ban főhadnagy a 8. sz. (Kurfürst Hessen) dragonyosoknál, 1862-ben lovassági kapitány a 3. sz. (Prinz Karl von Bayern) huszároknál. A nőtlen Friedrich halálával a Vieregg grófi család férfiágon kihalt.

Helene vagy (ahogy nemcsak a család, de élete végén az ALMANACH is emlegeti) Ilka Vieregg 1856. július 28-án ment férjhez Karl Friedrich Wrede herceghez (1828. február 7.–1897. december 22.). Karl Friedrich Wrede apja Karl Theodor (1797. január 8.–1871. december 10.), akitől az 1858. szeptember 20-án kelt szerződéssel veszi át a családfő tisztét és Ellingen hűbérurának címét. Nagyapja a Wrede család leghíresebb tagja, Karl Philipp (1767. április 29.–1838. december 12.), aki Metternich ba-

rátja, levelezőpartnere (Bibl, 1928) és a bécsi kongresszuson közeli munkatársa (Winter, 1968) volt. Karl Friedrich a bajor királyi hadseregben szolgált.

Karl Friedrich Wrede és Ilka Vieregg házasságából négy gyermek született. Eötvös Júlia özvegyként egy háztartásban élt unokáival: Julie-val (1857. július 3.–1905. március 7.), Leopoldinéval (sz. 1860. május 3.), Philipp Carlal (sz. 1862. szeptember 10.) és Oscarral (sz. 1867. május 20.). Philipp Carl Lobkowitz Anna hercegnőt vette el, Julie nagyanyja halála után két és fél hónappal, 1880. július 15-én ment férjhez Otto von Hallberg zu Broich báróhoz. Leopoldinéből bajor királyi Terézia-rendi alapítványi hölgy lett, Oscarból tisztviselő.

Eötvös József túláradó szeretettel fordult nővére felé egész életében. Amikor 1834 nyarát nála töltötte Tutzingban, oly szavakkal rajzolja alakját Szalay elé, amelyek akár A KARTHAUZI Júliájára is ráillenek: „Emlékezel talán még nénémre, most nála vagyok, s kétszerezve szeretem őt gyermekével. Ha úgy előttem áll, karjaival mosolygó fiát ringatva, ha szíve teli reményekkel szót keres és nem talál boldogsága kimondására; akkor elhíheted, hogy hideg és érzéketlen nem maradhatok; egy pár köny lép szemeimbe és néma beszédre csak ölelés a felelet” (Nizsalovszky–Lukácsy, 1967:70.). Ugyanez a szeretettil hang jellemző Eötvösnek a hatvanas évek végén Júliához írott leveleire is. E levelek azok, melyekből az öreg Eötvös minden fáradtságát, csalódottságát, kétségét megismerhetjük, törekeny anyagi helyzetéről nem is beszélve. E hangot még utolsó bizalmas barátjával: Loránd fiával szemben sem engedte meg magának.

Eötvös Józsefnek Júlia iránti szeretetében (mint megannyi más érzelmében) ifjúkorának legjobb barátja, Palocsay Tivadar is osztozott. Palocsay Eötvösnek, „*lelke egyetlen barátja*”-nak nővérétől verssel búcsúzott el, melyet aztán Eötvös adott ki a gyűjteményes kötetben korai halála után. Palocsay e versében az Esthajnalcsillaghoz hasonlítja Júliát, aki, bár mindig szeme előtt van, számára már nem mutathat irányt:

AN JULIE

*Ein Schifflein treibt auf Meereswell',
Ein Sternlein leuchtet klar und hell,
Weiss wohl zu was es taue,
Der Schiffer hält's im Auge.*

[...]

*Dein Bild, es strahlet auch so fern,
Doch freundlich nicht, wie Schiffleins Stern,
Doch hab' ich's stets im Auge,
Weiss nicht wozu es taue. –⁵¹*

Amikor Eötvös másfél évtizeddel később Karl Vieregg halálának alkalmával Münchenben járt, 1864. október 29-i naplófeljegyzését szentelte az emigrációban töltött éveknél: „Életem egyik legnehezebb korszakát töltöttem e városban s alig van valami, mire visszatekinteni jól esnék” (Eötvös, 1941:79.). Az „alig [...] valami”-n bizonyára a rokoni fogadtatást értette. A Júliához írott családi levelekből az derül ki, hogy Eötvösök szerető családi körben, ha nem is megélhetési, de mindenképpen lakásgondok nélkül

töltöttek el két évet Bajorországban. Eötvös kedvére dolgozhatott, bár töprengéseinek magányát a rokoni szeretet sem enyhíthette. Júlia, anyjukkal ellentétben, bizonyára nem volt szellemi partnere: csak öccsének halála után tudakozódott munkássága felől, és rendelte – vagy rendelte volna – meg annak műveit Pauler Tivadar révén, bár azokból is csak a német nyelven megjelenteket értette volna.⁵²

Függelék

Eötvös József levelei nővéréhez, gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőhöz

Eötvös József nővéréhez írott német nyelvű leveleit fordításomban közlöm. A Vieregg-hagyaték feltárásában nyújtott segítségét ezúton köszönöm K. Lengyel Zsoltnak és Gerhard Rechternek.

1. Bárá Eötvös József – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Buda, 1851. augusztus 24.

Buda 24/8

Legdrágább Nővérem!

Mivel szegény apánk haláláról már értesültél, és mivel minden, amit az efféle alkalmakkor vigasztalásképpen mondunk, csak arra alkalmas, hogy a fájdalmat növelje, csupán annyit írok Neked, hogy kedves anyánk – éppen most jövök tőle – jobban és nyugodtabban érzi magát, mintsem azt minden lelkierje mellett is vártam volna.

Fájdalmamat nagyban enyhítette a gondolat, hogy atyámat gyors halála csupán a végtelen szenvedéstől váltotta meg, amely betegsége esetében rá elkerülhetetlenül várt volna. Enyhítette a szeretetteljes részvét, mely betegségét kísérte, az általános gyász, melyet halála kiváltott, és enyhítette a hála, amely a nép valamennyi osztályát a sír köré gyűjtötte. Anyám pedig a legnagyobb vigaszt, amelyben szeretünk sírjánál részünk lehet, a valláson kívül bizonyára abban a meggyőződésben találta meg, hogy atyám minden örömet, amit az életben kapott, egyedül az ő szeretetének és rendületlen hűségének köszönheti.

A jövőre vonatkozó terveink a következők. Néhány hét múlva anyám eljön hozzánk a Svábhegyre. Amint feleségem állapota engedi – a szülést mindennap várom –, mi megyünk Velencére, ahol a gyermekzsivaj és minden, amit nyújtani tudunk, ha Isten is úgy akarja, megrövidíti anyám számára az időt. Reméljük, jövő tavasszal Téged is viszontláthatunk ott. Anyám legalábbis látnivalóan ezt reméli, és sokkal jobban esne neki, ha akkor jönne, mintsem hogy most indulj útnak, amikor a viszontlátás csak rövid örömet nyújtana, és utána – ahogy ez természetes – csak újra felzaklatná őt, miután épp elnyugodott a fájdalom. Anyám levelein kívül tőlem is és Dénestől is folyamatosan értesülni fogsz az állapotáról, és e tekintetben egészen rám hagyatkozhatasz. Élj boldogul: be kell fejezzem, mert annyifelé kell még írnom. Ilkát csókolom.

Szerető öcséd

Jos Eötvös

2. Báró Eötvös József – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1866. május 8.

Pest 8/5 866.

Drága Nővérem!

Nagyon sajnálom, hogy a kamatok elküldésével néhány napos hátralékban maradtam. Különösen most, a mindinkább fenyegető háború miatt annyira igénybe vagyok véve, hogy jóformán képtelen vagyok könyvelni. Bucsánszky nyugtája mellett mellélkelve küldök 688 forintot, és még egyszer elnézést kérek. A kedves Tildi néni haláláról már értesültél. A táviratok, melyek közül az elsőben megbetegedéséről, a másodikban haláláról tudósítottak, fél órán belül követték egymást, úgyhogy csak a temetésen tudtam megjelenni. – Úgy halt meg, ahogyan élt: nyugodtan és olyan akaraterővel, ami férfiaknál is ritka. Jóllehet az utolsó hetekben nagyon szenvedett, és – ahogy a papírai összerendezéséből és St. Hilarral való beszélgetéséből kitűnik – előre látta a közelgő véget, minden ügyét elintézte, rakta a kártyát, látogatókat fogadott, és csak néhány órát töltött az ágyban, ahol azután halálküzdelem nélkül hunyt el. Halála mélyen megrendített, az utolsó ember volt, akit tiszteltem, és akivel gyerekkorom kedves emlékeiről beszélgetni tudtam. És ő is talán az egyetlen volt, aki rokonaim közül igazán szeretett. Mindig is meg voltam erről győződve, de most különösképpen, mert régi levelei közül jóformán csak az enyémetek őrizte meg nagyobbbrészt. Jóllehet az új törvények értelmében egészen szabadon rendelkezhetett, mégis minden nőnek visszaadta, amit tőlük kapott. A Szapáryaknak a Szapáry-tökéket, a Berchtoldoknak, a Telekieknek, mindenkinek a magáét. Mindent, amit félretett, három leányomra mint általános örökösökre hagyta. Annak ellenére, hogy nekem és fiamnak semmit nem hagyott, ebben is irántam való szeretete újabb bizonyítékát kell látnom, mivel idősebb lányaimmal 1850-ben találkozott utoljára, Mariskát pedig egyáltalán nem ismeri. A hagyományok között a saját embereim kívül, akikről jutalékkal és végkielégítéssel becsülettel gondoskodott, csak keresztlánya, a kis Wrede van megemlítve, akire ezüst mosdókészletét és száz dukátot hagyott, nem számítva férjének természetes fiát, aki 16 000 forintot kap. – Az apróságokat szét fogom osztani az ismerősei között. Ha újra hozzájutok, megírom majd, mi van, hogy választhass. Mivel nem örökös vagyok, hanem csak az örökösök gyámja, rengeteg tárgyalás és formáság áll előttem, amelyek most különösen terhesek. Bocsáss meg hát ezért a szinte olvashatatlan levélért, amit ráadásul egy már használt papírra írtam.

Szerető testvéred

Eötvös

3. Báró Eötvös József – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1866. augusztus 21.

Pest 21/8 866.

Drága Nővérem!

Most kaptam meg 18-án írott leveled, és sietek válaszolni. A nagynéném örökségéből semmi nem áll rendelkezésemre, mivel az örökségi tárgyalások még sokáig nem fognak befejeződni, és ezért nem mondhatom fel a tőkét. Egyébként sincs rendelkezési jogom felettük, mert nagynéném a vagyonát nem nekem, hanem lányaimnak hagyta.

Mindazonáltal biztosan számíthatsz a kívánt 5000 forintra, az viszont lehetséges, hogy novemberig csak két- vagy háromezer guldent küldök, és a maradékot januárban. Írd meg nyíltan, ha számodra nagyon fontos, hogy az egész 5000 guldent már novemberben megkapjad, és akkorra kézhez kapod az egész összeget. Remélem és hiszem, hogy a Te részeseodedet illetően is megakadnak a dolgok, mert az örökösödési tárgyalások nálatok is lassan mennek, és az örökségi ügyek elhúzódhatnak. Egyébként felfoghatatlan a számomra, hogy a fiad ilyen rövid idő alatt teljesen elvesztette azt a vagyont, amit boldogult férjedtől örökölt, és ami a terhek ellenére jelentős volt. Meg vagyok róla győződve, hogy bármilyen vigasztalannak tűnjenek is az ügyek most az első pillanatban, a végén jelentős többlet fog mutatkozni a Te javadra és leányod javára. – Ügyektől nyomasztva nem írhatok most többet. Remélem, Dénestől közelebbi felvilágosításokat kapok helyzetetekről, és akkor többet írok. Isten tartson meg egészségben

Szerető testvéred

Eötvös

**4. Bárá Eötvös József – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek,
[Pest], 1867. január 11.**

11/1 867.

Drága Nővérem!

Amilyen borús az ég, olyan borús a kedvem, azzal a különbséggel, hogy a felhők eltűnnek, ha az esőt lehullatták, míg az én kedvem mához egy évre valószínűleg ugyanilyen marad, mint amilyen most, és amilyen egy éve volt. Tudom jól, hogy mindenkinek, akit szeretünk, tulajdonképpen csak derült arccal kellene közelednünk, így hát bizonyosan nem írnék Neked, ha nem azért tenném, hogy bizonyítsam: ma is, mint mindig, szeretettel emlékezem Rád. – Isten tartson meg egészségben és – amennyire e világon lehetséges – boldogan. Ha magad is, ahogy én, üdvözlő küldöttségeket és egyes gratuláló személyeket hallgattál volna, és magad is tartottál volna néhány hivatalos üdvözlő beszédet, megértenéd, hogy ilyen kurtán bevégzem. – Isten tudja, mit hoz az új év. Egyvalami bizonyosnak tűnik a számomra: közeleg az óra, amikor eldől a jövőnk, és e gondolat szédülettel tölt el. Nem miattam – én már semmit nem várok, és semmit nem félek –, hanem a haza sorsa miatt, amelyet mindig is jobban a szívemen viseltem, mint önmagammat, sőt mint a családomat.

Még egyszer minden jót az új évben, valamennyien üdvözlünk Benneteket

A Te öreg testvéred

Eötvös

**5. Bárá Eötvös József – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek,
Pest, 1867. március 25.**

Pest 25/3 867.

Drága Nővérem!

Mellékelten kézhez kapsz 2150 forintot osztrák értékben Bucsánszky százforintos nyugtája mellett, amellyel, mivel 3000 forintot már elküldtem, az 5000 forintos köte-

levény ki van egyenlítve. Kérlek, nyugtázd az 5000 forintról szóló kötelezvényt, és küldd el nekem. Az elszámolást az 5000 forint kamatairól május 1-jén küldöm Neked, amikor ki kell fizetnem azokat. Ha nem volnék meggyőződve jószágodról, akkor menetetőznöm kellene a késedelmes fizetés és hosszú hallgatásom miatt. – Mivel nagynéném örökségéből, amelyre számítottam, eddig csupán kiadásokat láttam, és valószínűleg még hónapokig nem jutok a birtokába, ezért, ha rövid időre is, fel kellett vennem a pénzt, és annyira el vagyok halmozva elfoglaltságokkal, hogy még ezt a látzólag kis ügyet is napról napra kellett halasztanom. – Ugyanez a bocsánatkérés érvényes arra is, hogy kedves leveled nem válaszoltam meg. – Hozzá vagyok szokva, hogy kidolgozzam magam. Most azonban, amikor az országgyűlésen a legfontosabb dolgokat kell hogy tárgyaljuk, és mellette szerveznem kell az irodáimat, és vinnem kell a minisztérium folyó ügyeit, melyeket a legnagyobb összevisszaságban vettem át, és ehhez jönnek még a konferenciák a császárral, a német miniszterekkel és a kollégáimmal: néha tényleg túl sok számomra a munka. Egyébként a feladat, amit meg kell oldanunk, olyan nagy, hogy – ha utolsó erőm megy is rá – csak hálát kell adjak Istennek, hogy engedte megérem a pillanatot, amikor lehetővé vált államunk új megalapítása, és ehhez az én erőmet is eszközül használja. Mert minden értelmes embernek be kell látnia, hogy végső soron minden, ami velünk történik, a gondviselésnek és nem emberi bölcsességnek köszönhető. A mi érdemünk az, hogy férfiasan ragaszkodtunk a jogunkhoz, hogy nem adtuk fel sem a küzdelmet, sem a reményt, és minden személyes tekintetet háttérbe szorítottunk. Egy pillanatra sem kételkedtünk abban, hogy állhatatosságunk végül meghozza gyümölcsét, de a reményt, hogy ezt megégni lássuk, régen feladtuk. Az utóbbi idők nem várt nagy eseményei nélkül egész életünk lemondás lett volna. Isten akarata, hogy másképpen történt, és épp emiatt nyugodtan nézek a jövő elé. A kéz, amely ide vezetett bennünket, tovább fog minket irányítani, és kipótolja elégtelen erőnket. Mert kétség nem fér hozzá, hogy még nagy erőfeszítésekre van szükség, amíg bebiztosítjuk, amit elértünk. Az osztrák állam annyira meg van rendülve, hogy megerősítéséhez nemcsak erős kézre, hanem bizonyos időre is szükség van. Egyébként te is osztanád reményeim, ha látnád a férfias eltökéltséget, amellyel honfitársaink az egészen új feladatot, Ausztria megerősítését és megvédését vállalják. – Hiszem, hogy a magyar nép megmutatja a világnak, hogy képes az államot fenntartani, amelyet most a sajátjának tekint. – Éjjel írok Neked: fáradtan és kimerülten. Isten tudja, mikor írhatok legközelebb: lesz idő, hogy kusza soraim elolvasd. Isten tartson meg egészségben. Üdvözlöd és csókold leányodat és unokáidat a nevemben:

Szerető testvéred

Eötvös

**6. Báro Eötvös József – Gróf Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek,
Pest, 1868. május 13.**

Pest 13/5 868.

Drága Nővérem!

Nehéz szívvel tudatom Veled a jó Bucsánszky halálát. Tegnap reggel öt óra előtt halt meg, és ma délután ötkor temetik. Nyugodjék békében. Egyike volt azon keveseknek, sőt tulajdonképpen az utolsó ember volt, akivel gyerekkorom emlékeiről beszélgetni

tudtam. Így mennek el, egyik a másik után, míg végül az ember idegenül és elhagyatva érzi magát, és a halál gondolata, amelytől ifjan rettegünk, szinte sóvárgással tölt el bennünket. – Nagyon örülök, hogy abban a helyzetben voltam, hogy hivatalt adhattam Bucsánszky unokaöccsének, amelyből több mint ezer gulden jövedelmet húzhat. Régi jó barátunk azzal a megnyugvással halt meg, hogy rokonairól gondoskodtam. Az utolsó pillanatig magánál volt, nyugodtan és összeszedetten. Rokonain kívül leginkább az érdekelte, ami családunkra vonatkozik. Az utolsó időben is gyakran beszélt Rólad és Ilkáról. – Sietek, mint rendesen: Neked annál több időre lesz szükséged, hogy megfejtsed e szinte olvashatatlan sorokat. Éljd boldogul. Gyerekeim és feleségem üdvözlnek

Szerető testvéred

Eötvös

Hivatkozások és irodalom

Levéltári és kéziratári források

- MTAK Kt. – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Budapest.
 Nachlass Vieregg – Archiv der Fürsten von Wrede, Nachlass der gräflichen Familie Vieregg, Schlossarchiv Ellingen (Bajorország/Oberfranken).
 OSzK Kt. – Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Budapest.
 ÖStA, HHStA – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs.

Bibliográfia

- Bártfai Szabó László (1943) összeáll.: ADATOK GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS KORA TÖRTÉNETÉHEZ 1808–1860. I–II. A szerző kiadása, 1943.
 Bibl, Viktor (1928): METTERNICH IN NEUER BELEUCHTUNG. SEIN BRIEFWECHSEL MIT DEM BAYERISCHEN STAATSMINISTER WREDE. Wien, Seidel, 1928.
 Bihari Károly (1916): BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF POLITIKÁJA. MTA, 1916.
 Csengery Antal (1851a): EÖTVÖS. In: ÚJABB KORI ISMERETEK TÁRA. TUDOMÁNYOK ÉS POLITIKAI ÉS TÁRSAS ÉLET ENCYCLOPAEDIÁJA. Harmadik kötet. Eichendorff–Girardin, Pesten, Heckenast Gusztáv, 1851.
 Csengery Antal (1851b): EÖTVÖS JÓZSEF. In: Csengeri (!) Antal kiad.: MAGYAR SZÓNOKOK ÉS STATUSFÉRFIAK. Pesten, Heckenast Gusztáv, 1851. 205–27.
 CSENERY ANTAL (1928) HÁTRAHAGYOTT IRATAI ÉS FELJEGYZÉSEI. Bev. tan. Br. Wlassics Gyula, közzétette Dr. Csengery Lóránt. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Hivatalos iratok és levelek. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat.) Magyar Történelmi Társulat, 1928.
 Dávidházi Péter (1992): „PER PASSIVAM RESISTENTIAM”. EGY POLITIKAI MAGATARTÁSFORMA ÉRTÉKELÉSÉHEZ. In: 2000, 1992/1. 49–57.
 Deák Ágnes (1996): EÖTVÖS JÓZSEF LEVELE TREFORT ÁGOSTONHOZ, 1850. In: *Századok*, 130 (1996). 1/119–128.
 AZ ELSŐ (1848) MAGYAR MINISTERIUM ÖSSZES SZEMÉLYZETÉNEK NÉV ÉS LAKKÖNYVE. Pesten, Geibel Károly udvari könyvárusnál, 1848.
 Eötvös József (1851): DER EINFLUß DER HERRSCHENDEN IDEEN DES 19. JAHRHUNDERTS AUF DEN STAAT. Wien, Jasper, Hügel & Manz, 1851.
 Eötvös József (1854a): DER EINFLUß DER HERRSCHENDEN IDEEN DES 19. JAHRHUNDERTS AUF DEN STAAT. Erster Theil, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1854⁽²⁾.

- Eötvös József (1854b): DER EINFLUß DER HERRSCHENDEN IDEEN DES 19. JAHRHUNDERTS AUF DEN STAAT. Zweiter Theil, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1854.
- Eötvös József (1941): NAPLÓJEGYZETEK – GONDOLATOK 1864–1868. Közzéteszi, bev., jegyz. Lukinich Imre. MTA, 1941.
- Eötvös József (1975): ARCKÉPEK ÉS PROGRAMOK. Szerk., az előszó, jegyz. Fenyő István. (Eötvös József művei. A szerkesztőbizottság tagjai Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sótér István, Weber Antal.) Magyar Helikon, 1975.
- Eötvös József (1976): LEVELEK. Szerkesztette, az idegen nyelvű leveleket fordította, az előszót és a jegyzeteket írta Oltványi Ambrus. (Eötvös József művei.) Magyar Helikon, 1976.
- Ferenczi Zoltán (1903): BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF 1813–1871. (Magyar történeti életrajzok. A Magyar Tud. Akadémia segítségével kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerk. Schönherr Gyula.) Magyar Történelmi Társulat, 1903.
- Flegler Sándor (1878): SZALAY LÁSZLÓ ÉS MUNKÁI. Ford. Ifj. Szinnyei József. (Olcsó Könyvtár.) Franklin, 1878.
- Frank Tibor (1985): EGY EMIGRÁNS ALAKVÁLTOZÁSAI. ZERFFI GUSZTÁV PÁLYAKÉPE 1820–1892. Akadémiai, 1985.
- Gángó Gábor (1993): EGY KIADOTT-KIADATLAN EÖTVÖS-MŰ: ÁLLAM- ÉS TÁRSADALOMBÖLCSELETI TÖREDÉKEK. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 97 (1993/3.). 389–97.
- Gángó Gábor (1994): EÖTVÖS JÓZSEF ELSŐ POLITIKAI-FILOZÓFIAI SZINTÉZISTERVE. In: *Századok*, 128 (1994/1.). 160–8.
- Gángó Gábor (1995): ASBÓTH JÁNOS ÉS EÖTVÖS JÓZSEF. In: *Világosság*, 35 (1995/8–9.). 93–109.
- Gyulai Pál (1901): B. EÖTVÖS JÓZSEF. Emlékbeszéd. Franklin, 1901².
- Jókai Mór (1967): CIKKEK ÉS BESZÉDEK (1848. március 19.–1848. december 31.). 2. kötet. Összeáll., s. a. r. Szekeres László. (Jókai Mór összes művei. Szerk. Lengyel Dénes és Nagy Miklós.) Akadémiai, 1967.
- [Jósika Miklós] (1851): ZUR GESCHICHTE DES UNGARISCHEN FREIHEITSKAMPFES. I–II. Leipzig, Arnoldische Buchhandlung, 1851.
- Jósika Miklós (1988): „IDEGEN, DE SZABAD HAZÁBAN”. Vál., szöveggond., jegyz. Deák Ágnes, Gerhát Ágnes, Gilbert Edit etc., ford. Gerhát Ágnes, Hernádi Zsófia, összeáll., bev. tan. Kokas Károly, Szajbély Mihály. Szépirodalmi, 1988.
- Károlyi Árpád (1932), írta, összegyűjt., szerk.: NÉMETÚJVÁRI GRÓF BATTYHÁNY LAJOS ELSŐ MAGYAR MINISZTERELNÖK FŐBENJÁRÓ PÖRE. I–II. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Hivatalos iratok és levelek.) Magyar Történelmi Társulat, 1932.
- Kiss Erzsébet, F. (1987): AZ 1848–1849-ES MAGYAR MINISZTERIUMOK. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet. Sorozatszerk. Ember Győző. 7.) Akadémiai, 1987.
- Kiss Erzsébet, F., szerk., bev. tan. (1989): AZ 1848–1849. ÉVI MINISZTERTANÁCSI JEGYZŐKÖNYVEK. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. Sorozat-főszerk. Varga János. 15.) Akadémiai, 1989.
- KOSSUTH LAJOS (1900) IRATAI. VIII. kötet. S. a. r. Kossuth Ferenc. Athenaeum, 1900.
- Köpeczi Béla (1995): NEMZETKÉPKUTATÁS ÉS A XIX. SZÁZADI ROMÁN IRODALOM MAGYARSÁGKÉPE. Akadémiai, 1995.
- LOSONCZI (1851) PHÖNIX. Történeti és szépirodalmi emlékkönyv. Kiadja és szerkeszti Vahot Imre. I. kötet. Pest, k. n., 1851.
- Nizsalovszky Endre, közzéteszi–Lukácsy Sándor, s. a. r.: EÖTVÖS JÓZSEF LEVELEI SZALAY LÁSZLÓHOZ. A bevezető tanulmányt és – Lukácsy Sándor közreműködésével – a magyarázó jegyzeteket írta Nizsalovszky Endre. (Irodalomtörténeti füzetek, 57. Szerk. Bodnár György.) Akadémiai, 1967.
- Oltványi Ambrus (1981): A SAJTÓ ALÁ RENDEZŐ UTÓSZAVA. In: Eötvös József: A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK BEFOLYÁSA AZ ÁLLAMRA. I–II. Előszó Sótér István, szöveggond., utószó, jegyz. Oltványi Ambrus. (Eötvös József művei.) Magyar Helikon, 1981.

- Pálffy János (1940): *MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI URAK*. S. a. r., bev. Szabó T. Attila. Kolozsvár, Erdélyi Szépműves Céh, 1940.
- [Palocsay Tivadar] Palochay, Theodor Baron v. (1837): *GEDICHTE*. Pesth, Gustav Heckenast, 1837.
- Papiu Ilarian, Alesandru (1851–2): *ISTORIA ROMANILORU DIN DACIA SUPERIORE*. I–II. Vienna, Gerold și fiu, 1851–2.
- Pulszky Ferenc (1884): *ÉLETEM ÉS KOROM*. I–II. Franklin, 1884².
- Pulszky Ferenc (1888): *BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF*. In: *JELLEMRAJZOK*. Aigner Lajos, 1888.
- Radvánszky, Anton (1959): *BARON JOSEF EÖTVÖS, UNGARISCHER STAATSMANN UND DENKER (1813–1871)*. Köln–Detroit, Amerikanisch–Ungarischer Verlag, 1959.
- Redlich, Josef (1920–6): *DAS ÖSTERREICHISCHE STAATS- UND REICHSPROBLEM*. I–II. Wien, Neue Geist, 1920–6.
- Schlett István (1987): *EÖTVÖS JÓZSEF*. (Magyar História életrajzok. Szerk. Juhász Gyula.) Gondolat, 1987.
- Schlesinger, Max (1850): *AUS UNGARN*. Berlin, Franz Duncker, 1850².
- Schütte, Anton (1850): *UNGARN UND DER UNGARISCHE UNABHÄNGIGKEITSKRIEG NACH DEN BESTEN QUELLEN UND ZAHLREICHEN MITTHEILUNGEN UNGARISCHER NOTABILITÄTEN*. I–II. Dresden, Robert Schaefer, 1850.
- Skinner, Quentin (1971): *MOTIVES, INTENTIONS AND THE INTERPRETATION OF TEXTS*. In: *NEW LITERARY HISTORY*. 3 (1971/1972). 393–408.
- Sőtér István (1967): *EÖTVÖS JÓZSEF*. Akadémiai, 1967².
- Splény Béla (1984): *EMLÉKIRATAI*. I–II. Közread., vál. Kendi Mária, s. a. r., jegyz. Fábri Anna. (Nemzet és emlékezet.) Magvető, 1984.
- Streckfuß, Adolph (1850): *DER FREIHEITS-KAMPF IN UNGARN IN DEN JAHREN 1848 UND 1849*. Berlin, Albert Sacco, 1850.
- Szekfű Gyula (1989): *HÁROM NEMZEDÉK ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZIK*. Előszó Glatz Ferenc. ÁKV–Meacenas (Reprint), 1989.
- Szemere Bertalan (1990): *BATTHYÁNY LAJOS*. In: *uő: POLITIKAI JELLEMRAJZOK A MAGYAR SZABADSÁGHARC BÓL – OKMÁNYTÁR*. S. a. r., bev., az Okmánytárat, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította Hermann Róbert és Pelyach István. Szépirodalmi, 1990.
- Szilágyi Sándor (1850): *B. EÖTVÖS J.* In: *uő: A MAGYAR FORRADALOM FÉRFAI 1848/9-BÓL*. Második, átdolg., bőv. kiad. Pest, Heckenast Gusztáv, 1850. 248–54.
- Szvaratkó Kálmán (1879): *B. EÖTVÖS JÓZSEF ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE*. Vác, Serédy G., 1879.
- Toldy István (1866): *A MAGYAR POLITIKAI SZÓKOKLAT KÉZIKÖNYVE A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A JELENKORIG*. I. kötet. Pest, Emich Gusztáv, 1866.
- Trefort Ágoston (1991): *ÖNÉLETÍRÁSA*. Ford. Barsi János. (Kazinczy Könyvtár. Sorozatszerk. Dr. Kováts Dániel. Szerk. Dr. Csorba Csaba.) Sátoraljaújhely (Kazinczy Ferenc Társaság, Borod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár), 1991.
- Urbán Aladár (1986): *BATTHYÁNY LAJOS MINISZTERELNÖKSÉGE*. (Nemzet és emlékezet.) Magvető, 1986.
- Urbán Aladár (1991), Károlyi Árpád: *NÉMETÚJVÁRI GRÓF BATTYHÁNY LAJOS ELSŐ MAGYAR MINISZTERELNÖK FŐBENJÁRÓ PÖRE* című munkája alapján vál., szöveggond., jegyz., bev. tan.: *BATTHYÁNY LAJOS GRÓF FŐBENJÁRÓ PÖRE*. Európa–Batthyány Lajos Társaság, 1991.
- Urbán Aladár (1996): *NÉPÍTÉLET LAMBERG FELETT*. BESZÁMOLÓK, EMLÉKEZÉSEK, TANÚVALLOMÁSOK. In: *Századok*, 130 (1996/5). 1063–116.
- Voinovich Géza (1904): *B. EÖTVÖS JÓZSEF*. Révai Testvérek, 1904.
- Waldapfel Eszter, V. (1952), összeáll., bev., jegyz.: *A FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC LEVELESTÁRA*. II. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1952.
- Waldapfel Eszter, V. (1965), összeáll., bev., jegyz.: *A FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC LEVELESTÁRA*. IV. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, LIII.) Gondolat, 1965.
- Weber, Johann (1966): *EÖTVÖS UND DIE UNGARISCHE NATIONALITÄTENFRAGE*. (Südosteuropäische Arbeiten. Für das Südost-Institut München herausgegeben von Mathias Bernath 64.) München, R. Oldenbourg, 1966.

Winter, Alexander (1968): KARL PHILIPP FÜRST V. WREDE ALS BERATER DES KÖNIGS MAX JOSEPH UND DES KRONPRINZEN LUDWIG VON BAYERN (1813–1825). (Miscellanea Bavarica Monacensia. Dissertationen zur Bayerischen Landes- und Münchner Stadtgeschichte. Hrsg. von Karl Bosl und Michael Schettenhefer. Heft 7.) München, Neue Schriftenreihe des Stadtarchivs München (Nr. 23), 1968.

Jegyzetek

- 20.** Trefort Ágoston – feleségéhez, sz. Rosty Ilonához, 1848. szeptember 13. Waldapfel, 1952:36–7. V. Waldapfel Eszter fordítása. Még egyszer ugyanerről: szeptember 15-i, ugyancsak feleségéhez írott levelében. Waldapfel, 1952:46.
- 21.** Urbán, 1986:627. A feltételes lemondólevelével szövege: F. Kiss, 1987:455.
- 22.** Az események új összefoglalása: Urbán, 1996.
- 23.** Trefort Ágoston – feleségéhez, sz. Rosty Ilonához (Pest, 1849. szeptember 27.). Waldapfel, 1965:401.
- 24.** Jósika, 1851:I. 113. Az anekdota a korban szelvében ismert volt: Jókai is közli az *Életképekben*, a *Charivari* 1848. május 18-i számában: Jókai, 1967:162., és Szilágyi Sándor is az Eötvösről írott portréjában (Szilágyi, 1850:248.).
- 25.** Erről bővebben: Gángó, 1995:98. skk.
- 26.** A legtöbb tudósításban, visszaemlékezésben két óra körüli időpont szerepel, de Urbán Aladár figyelmeztet bennünket, hogy „*az időpont meghatározása a kor embereinél csak hozzávetőleges*”. Urbán, 1996:1076.
- 27.** A napló szövegét itt és a későbbiekben a Szalay Gábor lejegyezte kéziratból idézem: MTAK Kt. Ms 4287/115., 81. Ezenkívül a szövegnek további két másolata létezik: MTAK Kt. Ms 5461/65–66. és OSzK Kt. Fol. Germ. 1279. jelzetek alatt, ugyanannak a másolónőnek a kézírásával. A három szöveg között nincs érdemi eltérés. Az elutazásra és az emigrációra vonatkozó oldalakat Trefort Ágoston leánya, Trefort Edit saját kezűleg még egyszer lemásolta 1931 márciusában. OSzK Kt. Fol. Germ. 1279., 1. r.–2. r. Trefort a napokra rosszul emlékezik, és minden dátumát szeptember legvégéről egy nappal kevesebbnek kell értelmezni. Tévedésének oka az, hogy szeptembert, melynek utolsó napján érték Bécsbe, harmincegy naposnak veszi. Az időzítésnek az adja meg fontosságát, hogy a közvetlenül megérkezésük utáni napokat (október 1–5.) töltötték együtt Batthyány Lajossal, amint ezt a Batthyány-per előtt és alatt Eötvös többször is elismételte. Trefort egyébként később maga is a 29-i dátumot említi. „*A Lamberg-féle szerencsétlen catastropha után, 1848. szept. 29-én, külföldre távozott [ti. Eötvös]*” (Trefort, 1883:4.).
- 28.** MTAK Kt. Ms 4287/115., 82. A fordítást átvettem: Trefort, 1991:61., Barsi János fordítása.
- 29.** Báró Eötvös József–Gr. Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1868. május 13. Nachlass Vieregg, j. n.
- 30.** Eötvös, 1941:90., vö. Nizsalovszky–Lukácsy, 1967:63.
- 31.** Báró Eötvös József–Gr. Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1868. május 13. Nachlass Vieregg, j. n.
- 32.** Báró Eötvös József–Gr. Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1866. május 8. és Pest, 1867. március 25. Nachlass Vieregg, j. n.
- 33.** Ifj. báró Eötvös Ignácné sz. báró Lilien Anna – Gr. Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Ercsi, 1841. október 28., Ercsi, 1841. november 14. és ?, 1841. ?. ?. Nachlass Vieregg, j. n.
- 34.** F. Kiss, 1987:499. Ebből következik, hogy Buczászky József inkább „*pap-költő*” volt (Eötvös, 1941:90.) – hiszen Eötvös az egyházi alapítványok élére bizonyára egyházi embert nevezett ki – mintsem „*ügyvéd* [...] *Budán a vízi városban*”, aki „*mellesleg szállítással is foglalkozott*”. (Buczászkyról az adatot a Trefort-naplót lejegyző Szalay Gábor iktatta szövegek közötti megjegyzés formájában a sorok közé. MTAK Kt. Ms 4287/115., 4., 82.) Buczászky neve és címe nem szerepel a miniszterium címjegyzékében (*Az első*, 1848).
- 35.** Az idézetek: MTAK Kt. Ms 4287/115., 82–

3. A fordítást átvettem: Trefort, 1991:62–3. Barsi János fordítása.
36. Teleki László – Pulszky Ferenchez, Párizs, 1849. június 30. Waldapfel, 1965:142.
37. MTAK Kt. Ms 4287/115., 84. A fordítást átvettem: Trefort, 1991:63. Barsi János fordítása. Útközben értesültek Batthyány Lajos kivégzéséről: ez bizonyítja, hogy októberről van szó.
38. Trefort Ágoston – feleségéhez, sz. Rosty Ilonához, Pest, 1849. szeptember 22. Waldapfel, 1965:399.
39. MTAK Kt. Ms 4287/115., 84.
40. MTAK Kt. Ms 4287/115., 85. A fordítást átvettem: Trefort, 1991:64. Barsi János fordítása.
41. MTAK Kt. K 780/II., 9. r.
42. MTAK Kt. K 780/II., 9. v.
43. MTAK Kt. Ms 4287/115., 85.
44. MTAK Kt. Ms 4287/115., 86.
45. OSzK Kt. Quart. Hung. 2611. 1., 160. r. Id.: Deák Á., 1996:119.
46. Az utószó: LOSONCZI, 1851:I. 239.; a MOHÁCS I. 230., keltezés nélkül. A feltevést megerősíti, hogy a MOHÁCS az utolsó irodalmi szöveg a *Losonczy Phoenix*-ben: utána már csak az előfizetési felhívás és az utószó következik.
47. Szalay László zürichi letelepedéséről egy „X” aláírási hirszerző számol be 1849. no-

vember 21-én kelt levelében, ÖStA, HHStA, Ministerium des Äussen. Informationsbureau, kt. 3. A 1144/1849–51.

48. Az emigráns lét lélektani sajátosságait elemzi: Frank, 1985:108. skk. Az idézetek: 109., 108.
49. Uehhez vö.: Stiftungs-Urkunde des Graeflich von Vieregg'schen Familien-Fideicommisses. Nachlass Vieregg, j. n.
50. A katonai szakkifejezések lefordításában nyújtott segítségét ezúton köszönöm Hermann Róbertnek. Ugyanő hívta fel a figyelmet az itt és alább tárgyalt személyek katonai pályafutását rögzítő adatok bizonyos következetlenségeire. Ezért kétséges esetben azok részletes felsorolásától eltekintek.
51. Palocsay, 1837:71. Az Eötvöst megszólító idézet az AN E. című versből: Palocsay, 1837:30.
52. „A börtönügyről a röpiratok csak magyarul vannak meg, és aligha kaphatók már; a biztosítékokról [AUSZTRIA HATALMÁNAK ÉS EGYSÉGÉNEK BIZTOSÍTÉKAI, 1859] és a nemzetiségről [AUSZTRIA NEMZETISÉGEINEK EGYEN]JOGÚSÍTÁSÁRÓL, 1850] írottak németül jelentek meg: küldeni fogom őket.” Pauler Tivadar – Gr. Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júlia bárónőnek, Pest, 1871. február 12. Nachlass Vieregg, j. n.

Győri László

VÍZCSAP

Ha fogod és elzárod a csapot,
 azért a vízben ott hajlong a víz.
 Ha fogod és a házat elhagyod,
 azért a házban ott vagy akkor is.
 A házban, a szobában, a zugokban legbelül
 azért a lélegzeted ott van észrevétlenül.
 Akkor is, ha fogod a csomagod,
 a szatyrot, a fekete kalapot
 ízlésesen a fejedbe nyomod,
 amit egyébként nem hordasz soha,
 és elköszönsz „örökre”, valahogy